

LACZHÁZI GYULA

Szenci Molnár Albert levelezése és a kora újkori barátságretorika

A reneszánsz humanizmus kutatásában régóta evidencia, hogy a barátságok a humanisták önszerveződésében meghatározó szerepet játszottak. Erre a tényre Szenci Molnár naplójával kapcsolatban Szabó András is utal, kiemelve, hogy a levelek és levélgyűjtemények, az emlékkönyvek (*album amicorum*), az alkalmi versek mellett a naplók és önéletírások is értelmezhetők a humanisták közötti kapcsolat dokumentumaiként.¹ A humanista barátsággkultusz jól ismert jelenségnek tekinthető, de érdemes lehet az utóbbi időszak megélénkülő kutatásainak fényében is szemügyre venni Szenci Molnár naplóját és levelezését. Az utóbbi időben ugyanis nemcsak a humanista barátsággkultusz kutatásában születtek új belátások, hanem általában a kora újkori barátság történeti kutatása is megélénkült, többek között az érzelemtörténeti és a férfiaság történetére irányuló kutatásoknak köszönhetően. Szenci Molnár naplójának és levelezésének ebben a kontextusban való újraolvasása nemcsak Szenci értékelése szempontjából lehet hasznos, hanem általában a barátságtörténet szempontjából is.

E szempont érvényesítése azért is indokolt lehet, mert a Szenci Molnárt méltatók főleg a nőkhöz való viszonyára fókuszáltak, amikor a naplóból kiolvasható privát érzelmeket kutatták.² Kétségtelen, hogy a lánykérést követő „megörülése” az életrajz pszichohistóriai szempontból különösen érdekes epizódja, s hogy házassági terveinek viszontagságos sora kultúrtörténeti szempontból is sokatmondó.³ Ez azonban nem terelheti el a figyelmet arról, hogy az intim kapcsolatok terén Szenci Molnár életében a férfakkal való kapcsolatok legalább olyan fontosaknak mutatkoznak, mint a házasság kérdése. A napló rendre beszámol a barátokkal való találkozásokról, a közös étkezésekről, kirándulásokról. Németországi tanulmányai idején Szenci Molnárt férfiak vették körül, s későbbi tudományos pályáját is a tudós férfiak közösségéhez való csatlakozás határozta meg. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a peregrináció, az egyetemi tanulás, a *studia humanitatis* a kora újkorban férfi dolog volt; ugyanakkor azt is jelenti, hogy a peregrináció, az egyetemi tanulás vagy a humanista közösségbe való belépés nemcsak a tanulásról és a tudományról szól, hanem a férfivá válásról, egy férfi habitus elsajátításáról is.

¹ Szabó András, *A napló – egy élet tükré (Bevezetés)* = Szenci Molnár Albert naplója, kiad. Szabó András, Budapest, Universitas, 2003, 5–52, itt 10.

² Szabó András a naplóhoz írt bevezetőben részletesen tárgyalja Szenci Molnár házassági kísérleteit: *uo.*, 25–32.

³ A lánykérés és a megörülés értelmezéséhez lásd SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megörül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz* = *Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Budapest, Fiatal Írók Szövetsége, 1999, 131–148.

Peter Burke egy 1999-ben megjelent, a humanista barátságkultusz kutatására reflektáló tanulmányában szellemesen úgy fogalmazott, hogy bár a barátság történelme igen hosszú, a barátság kutatásának története meglehetősen rövid.⁴ Tudománytörténeti perspektívában megállapítható, hogy a barátság kultúrtörténete iránt csak az 1980-as években élénkült meg a kutatói érdeklődés, a kora újkori barátságkonceptiókra pedig csak az 1990-es évektől irányul figyelem.⁵ Az újabb kutatások alapvető felismerése és egyben kiindulási alapja az a tétel, hogy az érzelmek (legalábbis részben) kulturálisan meghatározottak, és ezért történetileg változóak, s ennek következtében a barátság fogalma és a barátság fogalmához kapcsolódó társadalmi gyakorlatok is változnak az idők során. Számos tanulmány mutatott rá arra, hogy a kora újkorban a modern kori felfogástól eltérő módon gondolkodtak az intim kapcsolatokról, így a szerelem és a barátság mibenlétéről, hasznáról, a szerelem és a barátság egymáshoz való viszonyáról, valamint arról, hogy a férfi identitás szempontjából mi a szerelem, illetve a barátság jelentősége. Az újabb kutatások azt is világosan jelzik, hogy a 16. vagy a 17. században (miként más korokban) nem létezett egyetlen homogén barátságkonceptió, hanem a barátságra vonatkozó különböző nézetek és gyakorlatok egymás mellett élésével kell számolni. Általában véve igaz azonban, hogy a kora újkorban a férfiaság, a férfi identitás szempontjából a homoszociális, azaz a más férfakkal való társadalmi kapcsolatok voltak meghatározók – eltérően a modern kor felfogásától, mely a férfiaság tekintetében döntőnek véli a nőkhöz való viszonyt.⁶

A történeti kutatások szerint a hagyományosan reneszánszként számon tartott időszakban, tehát valamikor a 15–16. században a barátság fogalma értelmezésében lényegi változás figyelhető meg, amely a következőképpen összegezhető: míg a régebbi modell szerint a barátság a rokonok, a szövetségesek közötti viszonyt jelentette, mely a másikkal nyújtott segítségben nyilvánult meg, s melynek fennmaradását ajánldékok, jutalmak biztosították, az új elképzelésben a barátság olyan önként választott kapcsolatként tételeződött, amelyet nem a várható haszon motivál, hanem az egyének között meglévő lelki hasonlóság. Az új modell térnyerésével egyidejűleg a társadalmi gyakorlatok a régi modell tartós továbbéléséről tanúskodnak, sőt számos példa azt mutatja, hogy a kora újkori barátságokban a lelki hasonlóság felfedezése és a hasznosság szempontja keveredik egymással. A kora újkor barátságáról való gondolkodásának egyik meghatározó vonása talán éppen az, hogy az önzetlen lelki kapcsolat és a barátságból származó praktikus haszon között nem láttak kibékíthetetlen ellentétet.⁷

⁴ Peter BURKE, *Humanism and Friendship in Sixteenth Century Europe = Friendship in Medieval Europe*, ed. Julian HASELDINE, Stroud, Sutton, 1999, 262–274.

⁵ Az angol nyelvű szakirodalomról áttekintést ad: *Discourses and Representations of Friendship in Early Modern Europe*, ed. Daniel T. LOCHMAN, Maritere LÓPEZ, Lorna HUTSON, London, Routledge, 2016.

⁶ Lásd például Thomas MACFAUL, *Male Friendship in Shakespeare and His Contemporaries*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 3.

⁷ Jó összegzést ad Keith THOMAS, *The Ends of Life: Roads to Fulfillment in Early Modern England*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 187–225. Lásd továbbá Carolyn JAMES, Bill KENT, *Renaissance*

A barátság új koncepciójának elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult az antikvitás humanista kultusza. Mindenekelőtt Cicero barátságról írt műve (*Laelius a barátságról*) szolgált követhető mintaként. Az intenzív kora újkori Cicero-recepció azonban önmagában nem szolgálhat magyarázatul a barátság kultuszának kialakulásához, ez csak a társadalmi változások figyelembevételével lehetséges. Az újfajta barátságkoncepció elterjedése társadalomtörténeti nézetben elsősorban azzal hozható összefüggésbe, hogy az egyének közötti lojális, érzelmekkel teli és támogató kapcsolatoknak a rokoni, vérségi viszonyoktól eltérő és nem hierarchián alapuló mintázatát tette lehetővé. Az új barátságkoncepcióban rejlt lehetőség, hogy a hagyományos társadalmi kapcsolatoktól eltérő közösségeket hozzon létre, különösen jól látható a humanisták esetében, akiknek a tevékenysége jelentős mértékben hozzájárult a barátságkultusz elterjedéséhez. Hiszen a humanizmus nem pusztán a tudás megszerzését, birtoklását, gyarapítását jelenti, hanem egy olyan habitus elsajátítását is, melynek a hasonlóan gondolkodókkal ápolt szoros kapcsolat, barátság meghatározó eleme.⁸ E barátságok éppúgy jelenthették a lelki társak egymásra találását, mint ahogy szolgálhatták az egyéni érvényesülést, materiális javak megszerzését vagy politikai célok megvalósítását is.⁹

A humanizmus kutatásában régóta általánosan elfogadott belátás, hogy a levelezések kitüntetett szerepet élveztek a humanista barátságok kialakításában és fenntartásában. A levélműfaj története felől tekintve ez a familiaritas az epistola familiaris ókori eszményének felelevenítéseként értékelhető, azaz egy olyan levéleszmény elterjedéseként, amely – szemben a levél retorikai megközelítésével – a levelezést barátok közötti beszélgetésként jellemezte. Erasmus, Vives és Lipsius levélírással reflektáló munkáiban egyaránt fellelhető ez az eszmény, melynek elterjedése joggal tekinthető a levélírás forradalmának. Az epistola familiaris preferálása egyúttal érzelmetörténeti jelentőséggel is bír, hiszen e levéltípus lényegi eleme az érzelmek átvitelére, a megfelelő érzelmi hatás kialakítására való törekvés.¹⁰ A szakirodalom rendre felhívja a

Friendships: Traditional Truths, New and Dissenting Voices = Friendship: A History, ed. Barbara CAINE, London–Oakville, Equinox, 2009, 111–164; *Friendship in the Middle Ages and Early Modern Age: Explorations of a Fundamental Ethical Discourse*, ed. Albrecht CLASSEN, Marilyn SANDIDGE, Berlin – New York, De Gruyter, 2010, 1–182.

⁸ Walter RÜEGG, *Humanistische Elitenbildung in der Eidgenossenschaft zur Zeit der Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, hg. Georg KAUFFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991, 95–133, itt 118.

⁹ Ez utóbbi aspektusról lásd Vera KELLER, *Painted Friends: Political Interests and the Transformation of International Learned Sociability = Friendship in the Middle Ages and the Early Modern Age*, 675–706.

¹⁰ A számos témába vágó publikáció közül lásd különösen Lisa JARDINE, *Reading and the Technology of Textual Affect: Erasmus' Familiar Letters and Shakespeare's King Lear = The Practice and Representation of Reading in England*, ed. James RAVEN, Helen SMALL, Naomi TADMOR, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 77–102; ALMÁSI Gábor, *Humanistic Letter-Writing*, European History Online (EGO), 2010. <https://www.ieg-ego.eu/almasig-2010-en> (Letöltés ideje: 2025. január 3. – ez a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.); Kathy EDEN, *The Renaissance Rediscovery of Intimacy*, Chicago, University of Chicago Press, 2012, 73–95; Jacqueline GLOMSKI, *Epistolary Writing = A Guide to Neo-Latin Literature*, ed. Victoria MOUL, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 255–271; Kirk ESSARY, *The Renaissance of Feeling: Erasmus and Emotion*, London, Bloomsbury Academic, 2024, 163–186, itt 170.

figyelmet arra, hogy a humanista levelek – még ha a levelet előszeretettel nevezik is a lélek tükrének – nem értelmezhetők a szerző érzelmeinek transzparens kifejeződésé-ként, sokkal inkább egyfajta tudatos énfomálásról van szó, melynek részét képezheti a kötetlenebb stílus alkalmazása és az őszinteség érzetének felkeltésére való törekvés is. E tekintetben fontos megemlíteni, hogy a kora újkorban a levélírás megtanulható és megtanulandó gyakorlat, technikájának fő módja pedig az imitáció: szabály- és mintagyűjtemények segítették az érzelmek textuális megjelenítésére vonatkozó tech-nikák elsajátítását is.¹¹ Szociológiai nézetben pedig az epistola familiarisnak tulajdo-nított személyesebb, spontánabb kifejezési lehetőségeket az az összefüggés árnyal-ja, hogy a humanisták közötti levélváltás nem pusztán az információk és érzelmek megosztását szolgálta, hanem – sőt, talán mindenekelőtt – a humanista kapcsolatok, hálózatok kialakítását és ápolását, a humanisták önképének fenntartását is. A hu-manista levél tehát nemcsak üzenet, hanem cselekvés is.¹² A humanista levelezések által létrehozott hálózatok egyúttal olyan érzelmi közösségekként is jellemezhetők, amelyeknek fizikailag egymástól elszigetelt tagjai között éppen a levelek létesítenek kapcsolatot.¹³ Ennek megvilágítására különösen alkalmasak lehetnek azok az újabb érzelmetörténeti megközelítések, amelyek az érzelmek írásos megjelenítésének performatív dimenzióját állítják előtérbe, s az érzelmeket mint társadalmi gyakorla-tok elemeit vizsgálják.¹⁴ Johannes Klaus Kipf egy újabb tanulmányában ugyanakkor arra mutatott rá, hogy – jóllehet a humanista levelezéseket általában nem személyes érzelem, vonzalom motiválta, hanem valamilyen közös érdeklődés, közös ügy szolgálata – egyes levélváltásokban olyan nyomok is felfedezhetők, amelyek személyesebb, mélyebb érzelmi kapcsolatra engednek következtetni.¹⁵

A humanista levelezésekben megjelenő textualizált érzelmek vizsgálata csak az utóbbi időben került a kutatás középpontjába, s az ilyen jellegű elemzések száma aránylag csekély. S nem mondható feldolgozottnak a barátság magyar kultúrtörténe-te, illetve a barátság irodalmi megjelenítésének története sem. A közelmúltban Cseh Zoltán foglalkozott behatóbban a régi magyar irodalom néhány barátság tematikájú

¹¹ Diana G. BARNES, *Epistolary literature = Early Modern Emotions: An Introduction*, ed. Susan BROOMHALL, London, Routledge, 2017, 95–98, itt 96.

¹² Lásd Harald MÜLLER, *Specimen eruditionis: Zum Habitus der Renaissance-Humanisten und seiner sozialen Bedeutung = Beiträge zur Kulturgeschichte der Gelehrten im späten Mittelalter*, hg. Frank REXROTH, Ostfildern, Jan Throbecke, 2010, 117–151.

¹³ JARDINE, 91.

¹⁴ A levelezések ilyen szempontú elemzésének termékeny voltát mutatja: ERDÉLYI Gabriella, „Akarnálak levelem által meglátogatnom”: Egy arisztokrata família és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete = *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2019, 112–142.

¹⁵ Johannes Klaus KIPF, *Humanistische Freundschaft im Brief – Zur Bedeutung von amicus, amicitia und verwandter Begriffe in Briefcorpora deutscher Humanisten 1480–1520 = Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft: Soziale Lebens- und Kommunikationsformen im Mittelalter*, hg. Gerhard KRIEGER, Berlin, Akademie, 2009, 491–509.

művével: érdeklődése a barátság azon irodalmi ábrázolásaira irányult, amelyek háttérben rejtett homoszexuális tartalmat vélte felfedezni.¹⁶ Csehy megközelítésében a barátságretorika voltaképpen a homoszexualitást álcázó kód, s az elemzés feladata az álca mögötti rejtett tartalom felfedése lenne. Csehy megközelítési módjától eltérően úgy gondolom, hogy a kora újkori barátságretorika tanulmányozásának egyik fő érdekessége az, hogy a barátok közötti érzelmek kimutatásának a 16. vagy a 17. században lényegesen tágabb lehetőségei voltak. A barátok gyakran megölelték, megcsókolták egymást, vagy megfogták egymás kezét,¹⁷ s ez nem vonta magával a heteroszexuális normától való eltérés gyanúját – a mai szemmel homoerotikusnak is vélhető férfiak közötti kapcsolatok, barátságok nem voltak szexuális jellegűek.¹⁸ Szenci Molnár naplójának és a hozzá írt leveleknek a barátságretorika szemszögéből való tanulmányozásához jobb kiindulópontot ad Bene Sándor egy tanulmánya, melyben Justus Lipsius sztoikus barátságkonceptiójának magyarországi recepcióját mutatta ki, mindenekelőtt a Lipsius-rajongó Rimay János levelében.¹⁹ A lipsiusi barátságretorika számos eleme fellelhető a Szenci Molnárhoz írt levelekben is. E dolgozat azonban nem ezek felmutatását tekinti céljának, és nem is a barátságretorika toposzainak terjedési útjait igyekszik feltérképezni, hanem abból a szempontból közelít Szenci Molnár levelezéséhez, hogy a levelekben fellelhetők-e személyes barátságok jelei, illetve hogy a nyelvi, retorikai megformáltság tekintetében észlelhetők-e olyan különbségek a levelek között, amelyek elmélyültebb érzelmi kapcsolatra utalnak. Szenci Molnár levelezése ilyen szempontból is érdekes korpusz.

Szenci Molnár levelezésében könnyen fellelhetjük a humanista barátságok, levelezések jellemző ismertetőjegyeit. A levélírók gyakran barátnak szólítják egymást, s nem mulasztják el, hogy szeretetükről, barátságukról biztosítsák a másikat. Az érzelmi közösség fenntartását célzó formulák nem korlátozódnak két egyén kapcsolatára: gyakori az is, hogy a levélírók mások üdvözlését is átadják, a közös barátok szeretetét is tolmácsolják. Ismétlődő toposz a szeretet kölcsönösségének hangoztatása, s annak a reménynek a kifejezése, hogy a barátság örökké fog tartani. A levelezés megszakadása a barátságot fenyegető veszélynek mutatkozik, ezért ha nem érkezik levél, aggódnak, ha pedig késedelmesen válaszolnak, mentegetőznek. A levél, mivel szeretetből, barátságból fakad, örömet okoz. A szeretet kifejezésének érdekes módja az Alsted egy levelében (1609) található textualizált gesztus, a levél megcsókolásának leírása: „Vagy ne illessem

¹⁶ CSEHY Zoltán, *Szodoma és környéke: Homoszocialitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2015.

¹⁷ Lipsius nevezetes *De constantiá*-jának kerti jelenetében például Langius gyengéden szorongatja Lipsius kezét („Lángius kezemet gyengédeden szorongatván”). LASKAI János *Válogatott művei*, kiad. TARNÓC Márton, Budapest, Akadémiai, 1970, 113.

¹⁸ Erről lásd THOMAS, 206.

¹⁹ BENE Sándor, *Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28., szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188, itt 152–154.*

csókkal azt, ami tudós és engem szerető emberektől származik? [...] Mert egyformának illik lennünk, mint Lipsius, a nagytudományú kritikus írja.”²⁰ Természetesen nem feltétlenül a valóságban is bekövetkezett cselekvés nyelvi leképezéséről van szó, hanem inkább az érzelmek, a tisztelet, a szeretet megjelenítésére alkalmas toposzról.²¹

Szenci Molnár levelezésében a humanista levelezésekre általában jellemző toposzok mellett olyan példákat is találunk, amelyek talán nagyobb érzelmi intenzitásra, személyesebb kapcsolatra utalnak. Ebből a szempontból érdekes például annak a Johannes Textornak két levele, akit Szenci Molnár naplójában is kitüntetően kezel.²² A napló szerint 1601. június 18-án, miután megkapta bizonyítványait, Antonius Mattheus úrnál ebédelt, majd „barátaim [...] és az én édes Textorom kíséretében elindultam Herbornból”.²³ Szintén ebben az évben, szeptember 15-én „elindultam Heidelbergába, szeretett Johannes Textor barátom, aki most Herbornban tanul, elkísért a városkapuig”.²⁴ A megkülönböztetett szeretet jeleit nemcsak a naplóban, de Textor leveleiben is felfedezhetjük. Az első levél (1601) címzésében „amico paterno ac fido”-nak nevezi Szencit, és így ír:

Megkaptam leveleidet, amiket nekem adtak, vidám arccal olvastam, éreztem és érzem belőlük a hozzám való jóakarodat, és most látom, hogy jót kívánsz nekem. Ezért nagyon szeretlek. Az irántad érzett szeretetem soha nem fog elmúlni. Szívemből örülök, hogy megtörtént veled, amire vágytál. [...] Megpróbálok Isten kegyelméből mihamarabb, a következő vásárkor eljönni hozzád, remélem egy napon megszabadulok a szolgaságból, a legjobb és legnagyobb Isten lehetővé teszi. [...]

Nincs most senkim, akihez mint barátomhoz fordulhatnék [...].²⁵

Textor Herbornban ismerkedett meg Molnárral, aki aztán Frankfurtba ment: ide ír neki Textor, aki Molnár távozásával magányosnak érzi magát. Második levelének (1602) címzése még bizalmasabb: „amico suo vere Pyladaeo, perpetuo amore

²⁰ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, szerk. TOLNAI Gábor, Budapest, Magvető, 1976, 599.

²¹ A baráttól kapott levelek, arcképek csókolgatása a 18. századi érzékeny kultúrában vált igazán elterjedté. Lásd David GARRIOCH, *From Christian Friendship to Secular Sentimentality: Eighteenth Century Re-evaluations = Friendship: A History*, 165–214, különösen 197.

²² Személyére vonatkozóan lásd Szabó András jegyzetét: *Szenci Molnár naplója* (SZABÓ), 243.

²³ *Uo.*, 141. Latinul: „Herborna discedo, comitantibus amicis [...] et Carissime Textore Heigerano usque ad pontem Dillae”. *Uo.*, 76.

²⁴ *Uo.*, 142. Latinul: „comitante meo dilecto Ioanne Textore Herbornensi studioso extra portam”. *Uo.*, 76.

²⁵ „Literas tuas ad me datas accepi, eas hilari vultu perlegi, ex iis animum tuum erga me benevolum perspexi et nunc perspicio quamque bene mihi cupias, video. Quapropter te multum amo. Amor tui in me nunquam obsolescet. Ex animo id tibi contigisse, quod diu exoptasti, laetor. [...] Ad te venire, proximis, Deo favente, nundinis iamiam imminentibus conabor, spero me aliquando ex servitute liberatum iri, id Deus optimus maximus efficiat. [...] Nullum nunc habeo, ad quem, ut amicum meum accedere audeam.” *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 126.

prosequendo et amando”. Pylades és Orestes kapcsolata a barátság gyakran emlegetett példája a kora újkorban, a pyladeusi barátság a szorosabb érzelmi viszony kifejezésére alkalmazott bevett formula volt: ezt jelzi, hogy egy korabeli levelezési tanácsadóban is szerepel.²⁶ A levélből nemcsak arra derül fény, hogy Molnár anyagilag támogatta Textort, hanem arra is, hogy egy ízben megvédelmezte őt:

De nem annyira ez az ajándék készítetett a levelekre, mint a veled való nagyon szoros kapcsolat és a köztünk lévő legnagyobb szeretet és jóakarat. Amikor még ebben az iskolánkban voltál, mintha védelmeztél volna, kedveztél nekem. Védelmeztél, amikor az a gonosz ember megütött, és amenynyire csak tudtam, ellenálltam neki, segítő kezet nyújtottál, Philipp úrral megvédtél és a lehető legtöbb előnyben és ajándékban részesítettél.²⁷

Sajnos az eset részleteire nem derül fény, nem tudjuk, miért akarták megütni Textort. Azt sem tudjuk megmondani, mi volt barátságuk alapja: az azonban világosan látszik, hogy mély, kölcsönös vonzalomról van szó.

Nagyobb intenzitású érzelmek jelennek meg Miskolci Csulyak István leveleiben is, melyekben többször is lángoló szeretetről ír. Egyik levelében (1606), miután mentegetőzik, amiért nem írt, magát Molnár legrégibb és legkedvesebb barátjának nevezi,²⁸ majd így fogalmaz: „most láthatod annak a lángoló szerelemnek a füstjét, amellyel mi, fiatalok, szeretni kezdtük egymást”.²⁹ Ugyanitt arról is ír, hogy jobb lenne személyesen találkozni, mert akkor Molnár a tudományát, amit az embereknek szán, az ölébe önthetné.³⁰ Egy másik levelében (1608), miután panaszkodik, hogy Molnár nem ír neki, így fogalmaz: „Valóban kihunyt régi szeretetünk szikrája, mit is mondok, nem szikrája, lángja?”³¹

²⁶ Az „amico vere Pyladeo” megszólítást bevett formulaként említi például Simon VERREPAEUS, *De epistolis latine conscribendis libri IIII*, Antwerpen, Tilenius Brechtanus, 1574, A5r, C1v.

²⁷ „Non tam autem hoc donum ad literas me compulit, quam illa arctissima tecum necessitudo ac amor et benevolentia inter nos maxima. Cum adhuc in hac nostra schola esses, me quasi fovisti, mihi favisti. Fovisti, cum nequam ille me percuteret egoque illi quantum valebam, resisterem, manum auxiliatricem mihi porrigebas meque una cum domino Philippo defendebas, quam plurima quoque beneficia et dona in me collocabas.” *Szenci Molnár Albert naplója* (Dézsi), 127.

²⁸ „quis enim alius vetustior me, quis amicus amior tibi?” *Uo.*, 196.

²⁹ „absit enim hoc a bonis, verum, ut iam fumum flagrantissimi illius amoris videas, quo nos adolescentuli invicem amare coeperimus.” *Uo.*

³⁰ „Etenim cur non ego literarum hac missiculatione absens tecum lubenter colloquerer, quem coram familiarissime suaviari tempus et locus invidet? Tu certe omne, quod erga populares concepisti studium, pleno in me, quem pro omnibus unicum hic habes, effunderes sinu.” *Uo.*, 195.

³¹ „Itane prisci amoris nostri scintilla, quid dico scintilla, flamma extincta est?” *Uo.*, 292. A tűzmetaforikát alkalmazza még egy további levelében is (1610): „ut tanto ardentior et flagrantior esset amoris nostri ignis”. *Uo.*, 343.

Hasonlóképpen a régi barátság emlékét idézi fel a Molnár által Heidelbergből ismert Heuss Károly is (1607).³² Ő is Molnár pyladeusi barátjának nevezi magát, ő is lángoló szerelemről beszél („amico tuo vero et Pyladeo”), s ő is sajnálkozik, hogy nem találkozhatnak személyesen, nem ölelhetik át egymást.³³ Egy másik levelében arra biztatja Molnárt, hogy versben emlékezzen meg barátságukról, mert ez távollétükben is fel tudná vidítani.³⁴ Szintén régi emlékeket, beszélgetéseket, közös énekléseket idéz fel egy levelében barátságuk fenntartására Georg Söllingen (1610).³⁵ Intenzív érzelmek a Sziléziában működő, a heidelbergi egyetemről ismert lelkész, Gottfried Walter leveleiben is megjelennek. Egy 1610-ben kelt levelében sajnálkozik a személyes találkozás lehetetlensége miatt, majd így folytatja:

De mivel ez aligha adatik meg, addig is segít, ha mindkét részről őszinte lélekkel és jámbor kívánságokkal meghajlunk, és e szeretetünket – amelyet a Szentlélek isteni lángja gyújtott fel, amelyet igaz hitünk egyezése köt össze, és amelyet a heidelbergi testvéri, sőt baráti beszélgetések bizonyítanak – legnagyobb és mindennapi gyönyörűségünkre megőrizzük emlékezetünkben.³⁶

Szintén entuziasztikusan ír barátságukról Molnár strassburgi barátja, Kügler Dávid (1599): „Mert a veled kötött baráti szövetségem olyan csekély vagy jelentéktelen, hogy nem állhat fenn, ha nem vagy jelen, és ha távol vagy, még jobban szeretlek, mert a velem és legkedvesebb szüleimmel szemben tanúsított hitedért és becsületességédért kedves barátaim között te vagy a legkedvesebb.”³⁷ S a példák még sorolhatók lennének.

³² Heussról lásd *uo.*, 208.

³³ „Quid in te agnoscerem et recognoscerem, praeclare vir, amice, fide mihi coniunctissime, Deum cardiognosten testor me ex illo tempore, quo tecum suavissime et amicissime vixi, saepius tui apud viros honestissimos honestam subinde fecisse cum magna voluptate mentionem: o utinam daret occasio dextram iungere dextrae et vir virum flagrantissimo amore se complectentes tandem post tam multas exantlatas labores feliciter conveniat!” *Uo.*, 200.

³⁴ *Uo.*, 203.

³⁵ „Quod mei et amicitiae nostrae memoriam adhuc animo tuo tueris, doctissime domine Alberte, amice candidissime et frater in Christo dilecte, gratissimum mihi est. Elucet enim inde tuus candor tuaque constantia, quae in veris amicis requiruntur. Quibus virtutibus inductus, quin me posthac quoque oculis animoque tuo laturus sis, minime dubito. Ut autem id eo alacrius facias, in memoriam tibi redigo meum amorem erga te, qui tantum abest, ut tuo cedat, ut eum vincere asseverare ausim. Habet enim certa quaedam fomenta, quibus confirmatur, sustentatur et alitur. Quatenam illa, inquires? Iucunda nostra colloquia, carmina et alia, quae adhuc animo meo insident.” *Uo.*, 340.

³⁶ „O quam suavissimis admonitionibus te instruerem et rationem basiorum tibi commonstrarem! Verum quia hoc vix dabitur, iuvabit interim sincera mente piis votis utrinque incumbere et amorem hunc nostrum ex dia sacri spiritus flamma accensum, ex consensu orthodoxae nostrae fidei constrictum et fraterna, ne dicam, familiari conversatione olim Heydelbergae probatum, pro summo et quotidiano nostro oblectamento in memoria repositum habere.” *Uo.*, 363.

³⁷ „Itane enim parva aut nullius momenti meum apud te amicitiae foedus, ut non, nisi te praesente, consistere possit, quin etiam te absentem eo ardentius amo, cum propter tuam erga me et parentes dulcissimos perspectam fidem et integritatem inter dulciores amicos sis dulcissimus.” *Uo.*, 113.

Ennyiből is látható talán, hogy a levelek barátságretorikájában a megjelenített érzelmek tekintetében fokozati különbségek tapasztalhatók. Az ifjúkori barátok által írt levelekben bensőségebb viszonyok sejlenek fel – jóllehet a levélírók valós érzelmeire vonatkozóan nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, s nem feledhetjük, hogy a barátságretorika levélbeli alkalmazása, az egykori közös élményekre való hivatkozás a kapcsolatok fenntartásának szolgálatában áll. A barát e levelek némelyikében megértő társként jelenik meg, más levelekben lángoló érzelmekről olvashatunk. Vannak olyan levelek, amelyekben a barátság hangsúlyozása gyakorlati érdekekkel, valamilyen segítségnyújtással társul, de olyan leveleket is találunk, amelyekben ilyesminek nincs nyoma.³⁸ A barátságról való beszéd gyakran megkülönböztethetetlen a szerelem nyelvétől, ez azonban elsősorban annak a jele, hogy az 1600 körüli időszakban a barátság kulturális kódjai és normái a mai szokásoktól eltérőek voltak.

A Molnár Alberthez írt levelek azt mutatják, hogy az érzelmek textuális megjelenítése fontos szerepet játszott a barátságok ápolásában, s hogy e leveleknek közösségképző erejük volt. Ugyanakkor a levelek között arra vonatkozó reflexiót is találhatunk, hogy a humanista barátságnak korlátai is vannak. Samarjai Máté János Georg Remhez küldött levelében így fogalmaz:

Nem titkolom, hogy az erény szeretetétől lángolunk, a jó irodalom ismeretére törekszünk, a jámborság megragadására törekszünk, hogy egyszer boldogan élhessünk az erények támogatásával, a dolgok ismeretében az emberek javát szolgáljuk, és a jelen és az eljövendő életben a jámborság által örvendjünk a hatalmas Szentháromság Istenben. Miért nem szeretettünk mindenkit? Úgy vélem, nem mindenkit lelkesít az erények szeretete, nem mindenkit gyönyörködtet a bölcsesség, manapság sajnos kevesen foglalkoznak a kegyességgel.³⁹

A humanista barátságkonceptió elméletileg ugyan univerzális igényű, de – mivel, mint arra Samarjai rávilágít, nem mindenki erényes – a valóságban egy szűk elit eszményéről van szó. A barátságnak ezt a vonását még élesebben emeli ki Rimay János egy verse (az *Udvar s irigy tiszték...* kezdetű), melyben a bölcsök barátságát az udvari étellel állítja szembe:

Hű barátságodot meg ne vond azoktól,
Kik nem idegenek az szép lelki jóktól,
Vezéreltethetsz is élethozó szóktól,
Tarts félen csak gazdag te tők s bot agyoktól.⁴⁰

³⁸ Például Gottfried Walter egy levelében kéri Molnárt, hogy testvérét vegye pártfogásába. *Uo.*, 257.

³⁹ „Virtutis, non dissimulabo, flagramus amore, ad aliquam bonarum literarum cognitionem adspiramus, pietatem apprehendere contendimus, ut aliquando virtutum adminiculo beate vivere, rerum cognitione hominibus prodesse, per pietatem in praesenti ac futura vita Deo ter optimo maximo frui queamus. At cur non amamus ab omnibus? Non omnes, ut arbitror, movet virtutis studium, non cunctos oblectat sapientia, pauci hodie, pro dolor, quid pietas sit, morantur.” *Uo.*, 368.

⁴⁰ RIMAY János *Írásai*, kiad. Ács Pál, Budapest, Balassi, 1992, 111.

A Rimay-vers háttérében a Seneca *Erkölcsei leveleiben* megfogalmazott, a világtól való visszahúzódnásra buzdító életelvek fedezhetők fel.⁴¹ Habár Molnár és Rimay egy ízben bizonyosan találkozott, kapcsolatukról nem rendelkezünk ismeretekkel, így azt sem tudjuk, írtak-e egymásnak levelet. Mindenesetre Molnár levelezését Rimay verse felől szemlélve még jobban látszik, hogy ezekben a barátság optimista szemlélete, közösségképző ereje áll a középpontban, s nem a világtól a barátság exkluzív világába való visszahúzódnás gesztusa.⁴²

LACZHÁZI GYULA

egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék

laczhazi.gyula@btk.elte.hu

Albert Szenci Molnár's Correspondence and the Rhetoric of Early Modern Friendship

Abstract: In the study of Renaissance humanism, it has long been established that friendship played a crucial role in the self-organisation of humanists. Nevertheless, it is worth analysing Molnár Szenci's diary and correspondence in the light of recent research into historically specific versions of early modern concepts of friendship. The paper approaches Szenci Molnár's correspondence from the perspective of whether there are traces of more personal friendships in the letters, and whether there are differences in the rhetorical formulation of the letters that suggest a deeper emotional connection.

Keywords: friendship, history of emotions, letter writing, humanism, early modern literature

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) 

⁴¹ Arról azonban nincs szó, hogy a Rimay-vers beszélője magányos lenne, mint azt elemzésében Ács Pál állította. Ács Pál, *A hallgatás művészete: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi* = Á. P., *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, Budapest, Kalligram, 2014, 95–116, itt 115. Egy Naprádi Demeterhez írt levelében Rimay a bölcs életre vonatkozóan a versbeliekhez hasonló gondolatokat fogalmaz meg, de nem az udvari emberektől határolódik el, hanem általában a pallérozatlan tömegtől. RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai, 1955, 234. Olybá tűnik, hogy nemcsak az udvar, de a pallérozatlan nemesek világában sem érezte otthon magát, s ezekkel szemben kereste a filozófiában elmélyedő, könyveket szerető barátokat.

⁴² Molnár naplója szerint 1614-ben Esztergáron találkozott Rimayval. *Szenci Molnár Albert naplója* (DÉZSI), 93–94.